

ВПЛИВ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО СПІЛКУВАННЯ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

Ілона Руденко
Черкаси

У статті розглядаються стилі сімейного спілкування залежно від поєднання параметрів батьківської любові та батьківських меж; типи неправильного виховання, відхилення в стилі батьківського виховання. Аналізуються батьківсько-дитячі стосунки в залежності від сімейної структури і через ті ролі, які виконує дитина в сім'ї.

Ключові слова: стиль сімейного спілкування, розвиток, батьківська любов, батьківські межі.

Сім'я – це прихований від зовнішнього спостереження простір складних взаємин. Подружні та батьківсько-дитячі стосунки в кожній окремій сім'ї індивідуальні та неповторні. Під стилем сімейного спілкування розуміється сукупність батьківських почуттів, очікувань, установок, оцінок, шаблонів поведінки по відношенню до дитини.

Дослідженням теми впливу стилю сімейного спілкування на розвиток особистості дитини займалися науковці Е. Арутюнянц [1], А. Болдуїн, Д. Боумрід [7], В. Гарбузов [2], О. Дмітрієва [3], Е. Ейдемільер, А. Захаров [4], А. Лічко [5], А. Співаковська [6] та інші.

Науковці виокремлюють стилі сімейного спілкування залежно від поєднання параметрів батьківської любові (теплоти) та батьківських меж (контролю). А. Маслоу вказує, що потреба в любові, в приналежності, в необхідності іншому – одна з фундаментальних людських потреб. Її задоволення – важлива умова гармонійного розвитку дитини. Підкреслимо, що необхідним батьківським обов'язком є визначення і встановлення для дітей меж. Обмеження потрібні з різних причин: щоб уникнути тілесних ушкоджень, щоб дитина підпорядковувалася внутрішніми правилами сім'ї та правилам суспільства.

Виділяють типи дітей, характер яких відповідає стилям сімейного спілкування батьків:

– *авторитетні батьки (прояви батьківської любові, гнучкі батьківські межі)* встановлюють гнучкі батьківські межі та проявляють любов, прийняття своєї дитини. Авторитетні батьки розуміють дітей, вважають за краще не карати, а пояснити, що добре, а що погано. Вони вимагають від дітей осмисленої поведінки і прагнуть допомогти їм, чуйно ставлячись до їх запитів. Батьки накладають певні обмеження на поведінку дітей, вони пояснюють сенс і причини цих обмежень. Їх рішення та дії не здаються несправедливими, тому діти легко погоджуються з ними. Батьки готові вислухати заперечення дітей і поступитися, коли це доцільно. Вони заохочують розвиток прагнення дитини до незалежності, встановлюючи гнучкі обмеження.

Діти таких батьків допитливі, намагаються обґрунтувати, а не нав'язати свою точку зору, відповідально ставляться до своїх обов'язків. Вони енергійні, ініціативні, впевнені в собі, у них розвинене почуття власної гідності, товариські, їм вдається налагодити дружні стосунки з однолітками;

– *авторитарні батьки (відсутність проявів батьківської любові, жорсткі батьківські межі)* контролюють поведінку дітей і змушують їх жорстко дотримуватися встановлених правил. Батьки віддають команди і чекають беззаперечної слухняності, діти виключені з процесу прийняття рішень в сім'ї. Авторитарні батьки вважають, що дитині не слід надавати занадто багато свободи і прав, вона повинна у всьому підкорятися їх волі. Батьки у своїй виховній практиці, прагнучи виробити у дитини дисциплінованість, як правило, не залишають їй можливість для вибору варіантів поведінки, обмежують самостійність, позбавляють права заперечувати старшим, навіть якщо дитина права. Авторитарні батьки найчастіше не вважають за потрібне хоч якось обґрунтувати свої вимоги. Жорсткий контроль за поведінкою дитини, суворі заборони, догани і нерідко фізичні покарання. Найбільш часто зустрічається спосіб дисциплінарного впливу – залякування, погрози. Такі батьки виключають душевну близькість з дітьми, вони скупі на похвали, тому між ними та дітьми рідко виникає почуття емоційної прив'язаності.

У дітей при такому спілкуванні формується лише механізм зовнішнього контролю, розвивається почуття провини або страху перед покаранням і, як правило, занадто слабкий самоконтроль. Діти авторитарних батьків замкнуті, боязливі, підозрілі, похмурі, тривожні, дратівливі, схильні до конфліктів і внаслідок цього – нещасні. У підлітковому віці хлопчики можуть емоційно реагувати на забороняюче і караюче оточення, стають агресивними, дівчатка частіше стають пасивними, залежними;

– *ліберальні батьки (прояви батьківської любові, відсутність батьківських меж)* не схильні контролювати своїх дітей, обмежувати їх поведінку, не вимагають відповідальності. Такі батьки дозволяють дітям робити все, що їм захочеться, не звертають уваги на спалахи гніву та агресивну поведінку дітей. Навіть якщо вчинки дітей дратують і виводять з рівноваги, ліберальні батьки намагаються подавити свої почуття, не встановлюючи необхідні заборони для дітей.

У дітей найчастіше труднощі з дисципліною, нерідко їх поведінка стає просто некерованою, вони схильні потурати своїм слабкостям, імпульсивні;

– *індиферентні батьки (відсутність проявів батьківської любові, відсутність батьківських меж)* не встановлюють обмежень для своїх дітей внаслідок браку уваги до них або в результаті відсутності часу і сил на спілкування з ними. На проступки батьки реагують грубо, різко, в поривах гніву можуть застосовувати фізичне покарання. Вони позбавляють дітей батьківської любові та уваги.

Діти індиферентних батьків імпульсивні, агресивні, вони відкрито проявляють руйнівні імпульси. Дослідження малолітніх правопорушників показують, що в більшості випадків ці діти виховувалися в сім'ях, де потурання поєднувалося з ворожістю.

В. Гарбузов, підкреслюючи вирішальну роль виховних впливів у формуванні характерологічних особливостей дитини, виділив три типи неправильного виховання. Виховання за типом А (неприйняття, емоційне відчуження) – неприйняття індивідуальних особливостей дитини в поєднанні з жорстким контролем, з імперативним нав'язуванням їй єдиного правильного типу поведінки. Тип виховання А може поєднуватися з повним потуранням. Виховання за типом В (гіперсоціалізуюче) виражається в тривожно-недовірливій концепції батьків щодо стану здоров'я дитини, її соціального статусу серед однолітків, особливо у школі, очікувань успіхів у навчанні та майбутній професійній діяльності. Виховання за типом С (егоцентричне) – культивування уваги всіх членів сім'ї на дитині (кумир сім'ї), не зважаючи на інших дітей або членів сім'ї [2].

Дослідники розрізняють причини неадекватного ставлення батьків до дитини, які негативно позначаються на її особистісному розвитку:

- психолого-педагогічна некомпетентність батьків, ригідні стереотипи виховання, що призводять до стихійності, неузгодженість установок і дій батьків;
- особистісні особливості батьків;
- особливості взаємин подружжя, що проєктуються на дитину.

Науковий інтерес представляють роботи Е. Арутюнянц, в яких батьківсько-дитячі стосунки пов'язані з аналізом сімейної структури [1]. На думку автора, існує три варіанти сім'ї: традиційна (патріархальна), дітоцентрична і подружжя (демократична). У традиційній сім'ї розвивається повага до авторитету старших; педагогічний вплив здійснюється зверху вниз. Основною вимогою є підпорядкування. Підсумком соціалізації дитини в такій сім'ї є здатність легко вписатися в «вертикально-організовану» громадську структуру. Діти не ініціативні, не гнучкі в спілкуванні, діють, виходячи з уявлення про належне.

У дітоцентричній сім'ї головним завданням батьків вважається забезпечення «щастя дитини». Сім'я існує тільки для дитини. Вплив здійснюється, як правило, знизу вгору (від дитини до батьків). Існує «симбіоз» дитини і дорослого. В результаті у дитини формується висока самооцінка власної значущості, але зростає ймовірність конфлікту з соціальним оточенням за межами сім'ї. Тому дитина може оцінювати світ як ворожий. Дуже великий ризик соціальної дезадаптації, і, зокрема, навчальної дезадаптації дитини після вступу до школи. Е. Арутюнянц здійснює аналіз причин поширення цього типу сім'ї в сучасному суспільстві. Вона вважає інфантилізм молоді прямим наслідком виховання в дітоцентричній сім'ї.

Причини виникнення дітоцентризму полягають у наступному: спільне проживання дитячого та батьківського поколінь (в 1,5 рази довше, ніж у XIX столітті); зменшення

числа дітей в сім'ї; зміни в системі освіти, коли до 17-22 років дітям необхідна допомога батьків. Методи виховання у матерів і батьків нерідко суперечливі, неузгоджені. Все це призводить до того, що у дітей не виникає бажання засвоювати соціально прийнятні форми поведінки, не формується самоконтроль і почуття відповідальності. Вони уникають чогось нового, несподіваного, невідомого зі страху, що при зіткненні з цим новим не зможуть обрати правильну форму поведінки. У них не вироблено почуття незалежності й відповідальності, діти імпульсивні, відрізняються незрілістю суджень, низьким рівнем самоконтролю.

Дуже високо оцінюється подружжя (демократична) сім'я. Мета в цій сім'ї – взаємодовіра, прийняття, автономність членів. Виховний вплив – «горизонтальний», діалог рівних: батьків і дитини. У сімейному житті завжди враховуються взаємні інтереси. Підсумком такого виховання є засвоєння дитиною демократичних цінностей, гармонізація її уявлень про права та обов'язки, свободу і відповідальність, розвиток активності, самостійності, доброзичливості, адаптивності, впевненості в собі та емоційної стійкості. Разом з тим у цих дітей може бути відсутній навик підпорядкування соціальним вимогам. Вони погано адаптуються в середовищі, побудованому за «вертикальним» принципом [1].

А. Лічко і Е. Ейдеміллер запропонували класифікацію, у якій співставляються особливості формування особистості підлітка та стилі сімейного спілкування. Автори виділили наступні відхилення у стилях сімейного спілкування:

- гіпопротекція. До підлітка проявляють мало уваги, немає інтересу до його справ. При прихованій гіпопротекції контроль і турбота носять формальний характер, батьки не включаються в життя дитини. Невключеність дитини в життя сім'ї призводить до асоціальної поведінки через незадоволення потреби в любові та прийнятті;

- домінуюча гіперпротекція. Виявляється в підвищеній, загостреній увазі й турботі, надмірній опіці та контролі поведінки, заборонах і обмеженнях. Дитину не привчають до самостійності і відповідальності. Це призводить до реакції емансипації або до безініціативності, невміння постояти за себе;

- потуральна гіперпротекція. Так називають виховання «кумира сім'ї». Батьки прагнуть звільнити дитину від найменших труднощів, потурають її бажанням, захоплюються її мінімальними успіхами і вимагають такого ж захоплення від інших. Результат такого спілкування проявляється у високому рівні домагань, прагненні до лідерства при недостатній опорі на свої сили;

- емоційне відчуження. Потреби дитини ігноруються. Батьки вважають дитину тягарем і проявляють загальне невдоволення дитиною. Часто зустрічається приховане емоційне відчуження: батьки прагнуть завуалювати реальне ставлення до дитини підвищеною турботою та увагою до неї. Цей стиль спілкування здійснює найбільш негативний вплив на розвиток дитини. Жорстокі взаємини можуть проявлятися відкрито, коли на дитині зривають зло, застосовуючи насильство, або бути прихованими, коли між батьками і дитиною стоїть «стіна» емоційної холодності й ворожості;

- підвищена моральна відповідальність. Від дитини вимагають чесності, порядності, почуття обов'язку, що не відповідає її віку. Ігноруючи інтереси і можливості підлітка, покладають на нього відповідальність за благополуччя близьких. Йому насильно приписують роль «голови сім'ї». Батьки сподіваються на особливе майбутнє своєї дитини, а дитина боїться їх розчарувати. Часто йому передоручають догляд за молодшими дітьми або престарілими [5].

Крім цього, виділяються також такі відхилення в стилі батьківського виховання: перевагу жіночих якостей (ПЖЯ), перевагу чоловічих якостей (ПЧЯ), перевагу дитячих якостей (ПДЯ), розширення сфери батьківських почуттів (РБП), страх втрати дитини (ФВ), нерозвиненість батьківських почуттів (НБП), проекція власних небажаних якостей (ПНЯ), внесення конфлікту між подружжям у сферу спілкування з дитиною (ВК).

Один з напрямів в описі типології сімейного спілкування – вивчення батьківських установок і позицій. У загальному вигляді були сформульовані оптимальна і неоптимальна батьківські позиції. Оптимальна батьківська позиція відповідає вимогам адекватності, гнучкості та прогностичності (А. Захаров [4], А. Співаковська [6]). Адекватність батьківської позиції може бути визначена як уміння батьків бачити і розуміти індивідуальність своєї дитини, помічати в її душевному світі зміни. Гнучкість батьківської позиції розглядається як здатність перебудови впливу на дитину в процесі її

дорослішання і у зв'язку з різними змінами умов життя сім'ї. Гнучка батьківська позиція повинна бути не тільки мінливою відповідно до змін дитини, вона повинна бути прогностичною. Прогностичність батьківської позиції означає, що не дитина має вести за собою батьків, а, навпаки, поведінка батьків має випереджати появу нових психічних і особистісних якостей дітей. У дисгармонійних сім'ях, де виховання дитини набуло проблемний характер, досить чітко виявляється зміна батьківських позицій за одним або за всіма трьома виділеними показниками. Батьківські позиції неадекватні, втрачають якість гнучкості, стають незмінними і непрогностичними.

Існує спроба описати спілкування в сім'ї через ті ролі, які виконує дитина. Дитячі ролі чітко виявляються в сім'ях, коли батьківські позиції втрачають гнучкість і адекватність. До найбільш типових відносять ролі:

– «козел відпущення». Ця дитяча роль виникає в сім'ї, коли подружні проблеми батьків переходять на дитину. Вона ніби відводить на себе емоції батьків, які насправді вони відчують один до одного;

– «кумир сім'ї». Роль виникає тоді, коли батьки не відчувають один до одного ніяких почуттів, а емоційний вакуум заповнюється перебільшеною турботою про дитину, перебільшеною любов'ю до неї. Надання дитині ролі «кумира сім'ї» також може характеризуватися суперництвом між дорослими, кожний з яких, демонструючи турботу про дитину, намагається утвердити своє верховенство у сім'ї або уявне співробітництво;

– «бейбі». У цій ролі дитина віддалена від батьків, вона ніби витісняється з сімейної спільності, їй нав'язано бути в сім'ї лише дитиною, від якої нічого не залежить. Ця роль виникає при сильній близькості подружжя один до одного;

– «детектив». Дисгармонійні стосунки у сім'ї здійснюють постійний негативний вплив на дітей відтоді, коли вони починають відчувати конфліктну, напружену атмосферу в родині. Діти виконують роль «детектива», досліджуючи приховану суть батьківських взаємин, та приходять до психотравматичного переконання: «Я є причиною проблем батьків», що є поштовхом до появи почуття провини та суїцидальних думок, психосоматичних захворювань;

– «рятівник сім'ї». Дитина несвідомо викликає у себе симптоматичну поведінку (агресія, неадекватна поведінка, нервові розлади, психосоматична хвороба, спроби самогубства) для того, щоб зберегти родину. Носій симптому виступає як «ідентифікований пацієнт» – член родини, проблеми якого примушують родичів об'єднатися. Дитина як виконавець неусвідомлюваної патологізуючої ролі сприяє інтеграції дисгармонійної сімейної системи, зазнаючи при цьому її психотравмуючого впливу;

– «жахлива дитина». В умовах суперництва, уявного співробітництва функціонує роль «жахливої дитини», коли з поганої поведінки дитини робиться своєрідний сімейний фетиш, який дає змогу дорослим перекладати одне на одного провину за негативну поведінку дитини. Таким чином, дорослі підсвідомо домагаються самоствердження у сім'ї, проявляючи при цьому агресивне ставлення до дитини;

– «скарб». Дитина стає особистим кумиром для когось із батьків. Наявність даної ролі свідчить про суперництво між дорослими або про ізоляцію одного з них, який компенсує прихильністю до дитини нестачу емоційного тепла в сім'ї. І. Малкіна-Пих використовує поняття «дисфункціональні коаліції» – один з батьків утворює стійку коаліцію з дитиною проти іншого (дистанційного).

Недостатньо вивчені мотиваційні тенденції у взаємодії батьків з дитиною та їх суб'єктивне усвідомлення. Аналіз мотивів батьківського спілкування показав, що справжні спонукання, які визначають взаємодію з дітьми, не завжди повністю представлені у свідомості батьків. Реально діючий мотив може бути представлений у свідомості заміщуючим мотивом, а сама взаємодія з дитиною стає полімотивованою і в значній мірі неусвідомленою. Складне переплетення усвідомлюваних і неусвідомлюваних мотивів виховання проявляються в батьківських позиціях.

Таким чином, дисгармонійні стосунки у сім'ї та деструктивні особистісні характеристики батьків негативно діють на благополуччя дитини: не дозволяють задовольняти основні потреби, викликаючи стан внутрішньої напруги; слугують джерелом соматичних розладів, деструктивних переживань; призводять до виконання патологізуючих ролей. Для створення умов розвитку гармонійної особистості дитини важливо враховувати: дитина – особистість, яка осмислює сім'ю та себе в ній; дитина по-

іншому сприймає та оцінює події, тому, щоб зрозуміти її емоції, переживання, поведінку, потрібно поглянути на ситуацію з її позиції; дитина розвивається під впливом поведінкових особливостей батьків, подруги та батьківсько-дитячих стосунків.

Література:

1. Арутюнянц Э. Педагогический потенциал семьи и проблема социального инфантилизма молодежи / Э. Арутюнянц // Отец в современной семье. – Вильнюс, 1988. – С. 26-33.

2. Гарбузов В. И. Нервные дети / Виленин Исаакович Гарбузов. – Л. : Медицина, 1990. – 172 с. (Науч.-попул. мед. лит. для матерей).

3. Дмитриева О. А. Проблемные дети или путь компетентного родителя / Оксана Анатолиевна Дмитриева. – Х. : «Основа», 2009. – 222 с. (Серия «Для заботливых родителей»).

4. Захаров А. И. Неврозы у детей и психотерапия / Александр Иванович Захаров. – СПб. : Союз, 1998. – 336 с.

5. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 168 с.

6. Популярная психология для родителей / под ред. А. С. Спиваковской – СПб. : «СОЮЗ», 1997. – 304 с.

7. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с. (Серия «Кафедра психологии»).

В статье рассматриваются стили семейного общения в зависимости от сочетания параметров родительской любви и родительских границ; типы неправильного воспитания, отклонения в стиле родительского воспитания. Анализируются родительско-детские отношения в зависимости от семейной структуры и через те роли, которые выполняет ребенок в семье.

Ключевые слова: стиль семейного общения, развитие, родительская любовь, родительские границы.

The article examines family communication styles depending on the combination of parameters of parental love and parental boundaries, types of improper upbringing, deviations in the style of parenting. Analyzes of parent-child relationship, depending on the family structure and the roles through which executes child.

Key words: family communication style, development, parental love, parental boundaries.